

ПРО ЧАСОВІ ВІДНОСИНИ В ОБ'ЄКТІ МОВОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ПРО МЕТОДОЛОГІЧНУ ПОЗИЦІЮ

Юрій Ситько

Кандидат філологічних наук, доцент, докторант,
кафедра загального і порівняльного мовознавства та новогрецької філології,
Київський національний лінгвістичний університет (УКРАЇНА),
03680, Київ-150, вул. Велика Васильківська, 73, к. 717,
e-mail: yurii.sitko@gmail.com

UDC: 81-139

ABSTRACT

This article deals with an attempt to apply the Kantian categories of space and time and the categories of reason to Saussure's idea to distinguish the diachronic, synchronic and panchrono aspects in the study of language.

Keywords: space, time, reason, diachronic, synchronic, panchronic.

Эта статья посвящена попытке применения кантовых категорий пространства и времени и категорий рассудка к сосюрсовым идеям различения диахронии, синхронии и панхронии в исследовании языка.

Ключевые слова: пространство, время, рассудок, синхрония, диахрония, панхрония.

Цю статтю присвячено спробі застосування кантових категорій простору та часу та категорій розсудку до сосюрсових ідей розрізнення діахронії, синхронії та панхронії у дослідженні мови.

Ключові слова: простір, час, розсудок, діахронія, синхронія, панхронія.

0. Мета цієї статті – продемонструвати, що система апріорних категорій І.Канта може продуктивно застосовуватися до лінгвістичних понять. Наша робота носить суто методологічний характер і прагне дедуктивного визначення апріорних уявлень про мову у зв'язку з поняттями часу та модальності як демонстрації застосування гносеологічних і онтологічних засад до *епістемологічної проблематики мовознавства*.

0.1. В основу роботи покладено **гіпотезу** про методологічну єдність критицизма І.Канта та поглядів Ф. де Сосюра.

0.2. Обидві концепції викликали у своїх галузях такі зрушення, що їх література потребує занадто розлогого опису, який ми опустимо, покладаючись на ерудицію і компетентність читача і вказавши на найцікавіші [2, 3, 4, 6, 5, 11].

1. Гносеологія. У [9, 10] ми на підставі [1] визначили досвід як межове аксіоматичне поняття, яке є синтетичним зв'язком двох протилежних апріорних трансцендентальних складових, що отримали назви енергоматерії (прояви матеріального у досвіді) та енергоінформації (прояви ідеального у досвіді). Синтетичний зв'язок ми розуміємо як форму і результат поєднання у досвіді різнорідного і протиставленого, отже протилежного. Синтетичні форми досвіду є продуктами активності людини і не можуть бути ототоженні чи уподібнені предмету досвіду, як це твердить, наприклад, ленінська теорія відображення. Відповідно до концепції І.Канта, ми виділили форми досвіду, пов'язані категоричними, імплікаційним та диз'юнктивним *відносинами* як *синтетичними зв'язками*, які розглядаються як такі, що не зводяться одне до одного. З цього зрозуміло, що гносеологія – більш глибинна і фундаментальна галузь, ніж онтологія. Тому як поняттям субстанції (категоричний зв'яз-

зок у єдиний неподільний «проміжок» часу) і процесу (імплікаційний зв'язок двох актуальних проявів субстанцій (акциденцій) у послідовні «моменти» часу), так і поняттю взаємодії і взаємозв'язку у системі (диз'юнктивний зв'язок різночасних субстанцій, уявлений як одночасний) ми надаємо *гносеологічного значення*. Такі форми досвіду за *модальністю* можуть мати своїм *вихідним джерелом* як енегоінформацію (можливий досвід у формі часу) і енергоматерію (дійсний досвід у формі часу і простору), так і їх синтез (необхідний досвід, де актуальні час чи час-простір підпорядковані уявленню часу як континууму). Необхідні тут форми досвіду виділені стосовно категорій відносин та модальності наведено у Таблиці 1.

Таблиця 1.

Синтетичні форми досвіду за категоріями відносини та модальності.

		Відносини		
		Субстанція і акциденція СИНХРОНІЯ	Причина і наслідок ДІАХРОНІЯ	Взаємодія ПАНХРОНІЯ
Модальність	Можливе СУБ'ЄКТИВНЕ	$v\ddagger P$	$S\sim\uparrow P \rightarrow S\uparrow P$	$S\sim\uparrow P \vee S\ddagger P$
	Дійсне ОБ'ЄКТИВНЕ	$S\ddagger P$	$S_1\uparrow P \rightarrow S_2\uparrow P$	$S_1\ddagger P \vee S_2\ddagger P$
	Необхідне ЗАКОНОМІРНЕ (суб'єктивно-об'єктивне)	$S\ddagger v$	$S_1\uparrow v \rightarrow S_2\uparrow v$	$S_1\ddagger P \vee S_2\ddagger v$

У головці та боковику таблиці жирним набрані назви категорій за І.Кантом. Логічні вирази у прографці таблиці ми даємо відповідно до [10] з тією різницею, що замість силогістичних констант у *синтетичних* категоричних судженнях ми вживаємо типографські хрестики: \ddagger – одинично- чи загальноствердне (субстанція у досвіді), $\sim\ddagger$ – одинично- чи загальнозаперечне (субстанція поза досвідом, наприклад, *Бог*; в статті не обговорюється), \uparrow – частковоствердне (акциденція у дійсному чи необхідному досвіді); $\sim\uparrow$ – частковозаперечне (недійсна можлива акциденція у досвіді; частина можливого чи закономірного досвіду, що не має просторової енергоматеріальної складової). Одиничне судження позначається літерою v у суб'єкті, якій надається значення енергоматерії у формі *лише часу*, та ж літера у предикаті позначає час, що підпорядковує собі енергоматерію як свій суб'єкт; літера S у суб'єкті загальних та часткових суджень позначає енергоматерію у формі часу та простору; літера P позначає енегоінформацію, що як предикат підпорядковує собі суб'єкт судження.

2. Онтологія. Априорні форми досвіду ми розглядаємо як трансцендентальні, тобто такі, що «переходять» через внутрішні межі досвіду, застосовуються до усього його змісту. Тому вони мають не тільки гносеологічну, але і онтологічну значущість, хоча ми і вважаємо онтологію гносеологічно залежною. Можна твердити, що *темпоральність* як відношення форми досвіду до часу є універсальною рисою будь-якої форми досвіду будь-якої людини.

2.1. Отже, $v\ddagger P$ онтологічно ми інтерпретуємо як незмінного в часі *індивіда*, який процесуально може бути представлений ($S\sim\uparrow P \rightarrow S\uparrow P$) як *подія* ($S\uparrow P$), якій передує в часі гіпотетична *недетермінована індивідуальність* ($S\sim\uparrow P$). Як система ($S\sim\uparrow P \vee S\ddagger P$) індивід розглядається як *взаємне існування в досвіді об'єктивних речей* ($S\ddagger P$) та індивідуальності (стимул та реакція, ідея чорної скриньки).

2.1. $S\ddagger P$ онтологічно ми інтерпретуємо як об'єктивну *річ*, що процесуально представлена як об'єктивна *подія* детермінованої зміни одного випадку ($S_1\uparrow P$). Як система річ може бути розкладена на взаємопов'язані складові ($S_1\ddagger P \vee S_2\ddagger P$) і далі безкінечно (об'єктивні система і структура).

2.3. $S\ddagger v$ онтологічно ми інтерпретуємо як *світ*, тобто уявлення про об'єктивну сукупність речей, підпорядковане особистості. Процесуально світ є детермінованим ланцюгом

вольових *станів* ($S\uparrow v$), а як система може бути уявлений як *взаємодіючі уявлення* про речі (інтелектуальна функція). В межах особистості індивідуальність взаємодіє зі світом ($S\sim\uparrow P v S\uparrow v$), через який вона виражається (експресивна функція).

3. З трансцендентальної універсальності темпоральності для онтології впливає її застосовуваність до епістемології як до наукового пізнання. Виходячи з розуміння апріорних форм досвіду як трансцендентальних, ми приписали лінгвістичним поняттям панхронії¹, ідіосинхронії² і діяхронії та *епістеміологічного значення* та у таблиці 1 зіставили їх динамічним категоріям І.Канта. Як епістеміологічні, ці поняття є застосовуваними не до пізнання самого об'єкту лінгвістики, а до *процедур його дослідження як спеціальної форми досвіду*. Тому ідіосинхронію, діяхронію та панхронію спираючись на Канта ми тлумачимо як способи (процедури і результати) конструювання предмета мовознавства у дослідницькому досвіді (діяльності) з огляду на загальні гносеологію та онтологію. Вважаємо, що цю ж точку зору відчули видавці «Курсу»: «Синхронічна лінгвістика має вивчати логічні та психологічні відношення [...] Діяхронічна лінгвістика, навпаки, має вивчати відношення, які поєднують послідовні в часі елементи» [Курс, с. 127]. Зрозуміло, що і логічні та психологічні, і часові відносини є проявами одного об'єкту, проте, вони *виділяються за різними процедурами*. Отже, ми вважаємо поняття ідіосинхронії, діяхронії та панхронії епістемологічними підходами, які дозволяють конструювати об'єкт у досвіді лінгвістичного дослідження. Тому наше завдання ми можемо переформулювати як демонстрацію застосовуваності цих сосюрових понять до формування уявлення про лінгвістичні об'єкти, та виявити умови за який такий об'єкт існує: «За думкою про те, що для виявлення сутності форм слід лише «проаналізувати ці форми», подібно до того, як аналізують хімічні речовини, чи здійснюють препарування, криється безодня наївності та концепцій, що викликають подив [...] слід зрозуміти умови, у яких існує [в цей момент] форма» [13, с. 123]. Оскільки ми виходимо з апріорних категорій та їх наслідків, годі очікувати на практичні результати. Проте теоретичні результати разом з прикладами з історії науки можуть дати матеріал для роздумів.

4. **Ідіосинхронія** передбачає, що об'єкт розглядається як незмінний в часі. Незмінність в часі як ідея про об'єкт цілком співпадає з кантовим поняттям субстанції і формалізоване нами через одиничні та загальні категоричні судження (символ \uparrow). Синхронію слід визначити як дослідницьку програму з субстанціоналістським поглядом на об'єкт дослідження.

4.1. Апріорна трансцендентальна схема $v \uparrow P$ дає уявлення про мову (об'єкт) як про незмінну в часі і неподільну *суб'єктивну* (представлену лише у внутрішньому відчутті) субстанцію. Мова за такого розуміння не розглядається як структура, не передбачає в собі ніяких змін, проте може мати наслідки у вигляді мовлення, яке виражає (експресивна функція) особистість (що розглядається як творець мови) і розглядається як своєрідна проекція індивідуальної (і тому унікальної) мови. Прикладами такого розуміння синхронії можуть бути логічні граматики, психологізм початку ХХ ст., погляди Бенедето Кроче та генерати-

1 Ці поняття викликали до життя цілу літературу, часом напівдетективного характеру (щодо питання автентичності «Курсу»). Ми в цій роботі зосереджуємося на поглядах лише і саме де Соссюра, і аж ніяк не на пізніших їх інтерпретаціях, які часто методологічно суперечать джерелу свого натхнення. Основним для наших роздумів був не «Курс», а «Замітки з загальної лінгвістики» [13].

2 В [13] Соссюр вживав терміни ідіосинхронія (8 вживань) і синхронія (11 вживань). При цьому при обговоренні дослідження мови взагалі завжди вжито ідіосинхронію, при обговоренні ж семантики чи одиниць мови – синхронія. Можливо, Соссюр надавав цьому якогось значення. Проте для нас достатньо того, що термін ідіосинхронія, як це видно з його вживання є більш загальним, отже ієрархічно вищим і методологічно значущим. На підставі [5; 6; 8; 11, с. 21] ми приймаємо уявлення про ідіосинхронію як про ментальне соціально значуще уявлення про мовну субстанцію. У [13] же Соссюр окреслив відносини ідіосинхронії до діяхронії та панхронії у явищах як джерелах мовознавчого знання, яку майже проігнорували наступні покоління лінгвістів: «ІДІОСИНХРОНІЯ. Не є ідіосинхронічним те, що є фонетичне (= діяхронічне). – Граматичне = ідіосинхронічне; поняття граматичного стає ясным тільки тоді, коли воно зводиться до поняття ідіосинхронічного» [13, с. 119].

вістські теорії Н.Хомського, спільною методологічною основою яких є уявлення про мову як втілення індивідуальності (природного або надприродного походження) мовця.

4.2. Застосування апріорної трансцендентальної схеми $S\ddot{P}$ дає уявлення про мову (об'єкт) як про незмінну в часі *об'єктивну* (представлену лише у зовнішньому відчутті) подільну субстанцію. Мова при такому підході уявляється як об'єктивна цілісна множина фактів, в якій на практиці мова зводиться до фактів мовлення, з яким мова і ототожнюється за великим рахунком. Прикладами такого підходу можуть бути ідеї Г.Пауля (мова як статистична функція індивідуальних мовленнєвих проявів), А.А.Маркова з його [7], американський дескриптивізм Л.Блумфілда і його послідовників, корпусна та математична лінгвістика останніх десятиліть. Зазначимо, що якщо попередній напрям доводить пріоритет індивідуальної семантики до ідеалістичного абсолюту, то другий з великим трудом пов'язує детальний опис мовлення з семантикою, яка так чи інакше зводиться до біхевіористських ідей.

4.3. Застосування схеми $S\dot{v}$ дає уявлення про мову (об'єкт) як про незмінну в часі необхідну, суб'єктивно-об'єктивну (таку, що представлена у зовнішньому відчутті та підпорядкована внутрішньому відчуттю, отже дуальну) подільну річ. Мова за такого розуміння є індивідуальним незмінним у часі уявленням про множину об'єктивних неіндивідуальних мовних фактів, яка проєцирується (реалізується) у мовлення. Прикладами такого розуміння синхронії можуть слугувати ідеї Аполонія Діскола (Александрійська школа).

5. «ДІАХРОНІЯ. Протиставлена синхронії, чи ідіосинхронії» [Курс, с. 118]. Як дослідницька настанова діяхронія вимагає погляду на об'єкт як на подію, послідовність змін у часі, постійний перехід від одного випадку чи стану до іншого. Тому мовознавчий об'єкт визначається як плинний в часі, часто історичний і навіть телеологічний (через спрямованість подій в одному напрямку – у майбутнє), а саму діяхронію слід визначити як програму вивчення процесів у мовознавчому дослідженні. Суто діяхронічний погляд є досить рідкісним, оскільки будь-які випадок і подія повинні зіставлятися з субстанцією як чимсь сталим. Тому діяхронія так чи інакше поєднується у дослідженнях з ідеєю синхронічної мови як субстрату процесів і змін. Плинність в часі відповідає кантовому поняттю відношення причини і наслідку (зміни), яке ми формалізували через імплікацію (символ \rightarrow) між випадками і станами (частковими категоричними судженнями \dagger).

5.1. Застосування апріорної трансцендентальної схеми $S\sim\ddot{P}\rightarrow S\ddot{P}$ дає своєрідну «соліпсичну діяхронію», тобто уявлення про об'єкт як про фонетичне мовлення (потік об'єктивних подій), що виражає індивідуальність особи. Саме «схильність до мови» за такого підходу є основним рушієм і мовлення, і змін в ньому. Мовлення стає потоком індивідуальних актів у матеріальній формі подій, зв'язок яких з семантикою є односпрямованим від задуму до виразу, але не навпаки. Лінгвістика за такого погляду перетворюється на стилістику як науку про прояви духу і їх естетику в мовленні. Схоже розуміння мовлення демонстрував «романтичний» батько порівняльно-історичного мовознавства Я. Грім, що прагнув встановити через порівняння мовних фактів «першопочаткову німецьку душу». Вважаємо, що цей напрям представляють також Б.Кроче і під його впливом К.Фосслер, який в такий спосіб уявляв прояв Гумбольдтівських «дій духу». Так витлумачена діяхронія є уявленням про актуальне функціонування індивідуальної мови у мовленні, яке доповнює згадуваний генеративізм у дусі Н.Хомського.

5.2. Застосування апріорної трансцендентальної схеми $S_1\ddot{P}\rightarrow S_2\ddot{P}$ утворює уявлення про мову (об'єкт) як про процес (зміну в часі), безначальну і нескінченну послідовність мовленнєвих актів як *подій* (в межах субстанції як *tertium comparationis*). Такий ланцюг подій, нескінченно продовжується назад в історію мови. Мова за такого розуміння є безперервним потоком причин та їх наслідків так, що утворювані ними ланцюги можуть розходитися (дивергенція) чи сходитися (конвергенція). Головною проблемою такого об'єкта мовознавства є пошук достатньої підстави для зміни, визначення справжньої причини з множини усіх минулих подій, неможливо передбачити наступний стан мови, бо субстанція мови знаходиться поза межами так формалізованого об'єкту. Еталоном цього підходу є порівняльно-історичне мовознавство взагалі, і зокрема домолодогораматичний компаративізм. Це концепції Ф.Боппа з його еволюціоністською спрямованістю, А.Шлейхера з його натуралістичним біологізмом, який свідомо протиставлявся ідеям логічних граматик у дусі А.Арно і К.Лансло.

5.3. Застосування апріорної трансцендентальної схеми $S_1\dot{v}\rightarrow S_2\dot{v}$ дає уявлення про мову (об'єкт) як про подію зміни вольових *станів* (*випадків волі*) особистості викликаний

схильністю індивіда. Такий підхід розглядає не фізичні події та факти, а факти досвіду у зв'язку з особою носія мови, що дозволяє взаємно пов'язати мовленнєві акти з семантикою. Потік мовлення розуміється як нескінченно подільний односпрямований ряд причин та наслідків, що в різні моменти конвергують і дивергують. Головною і, можливо, невирішеною проблемою такого погляду є встановлення причинного зв'язку між мовленнєвими діями (вольовими станами). Прикладом такого погляду на об'єкт мовознавства як на ментальну структуру (панхронія) може слугувати ідея психолінгвістики як науки про мовленнєву діяльність, що відбувається у свідомості людини.

6.0. Панхронія як дослідницька настанова передбачає погляд на мову як на всечасову (інваріантну) сукупність взаємно обмежених субстанцій мови з їх властивостями, які притаманні їй у будь-який час у будь-якому просторі. Всечасовий характер мови відповідає кантовому поняттю взаємодії, формалізоване нами через диз'юнктивне судження (символ \vee). Тому панхронію слід визначити як дослідницьку програму з *системним* поглядом на об'єкт дослідження, що уявляється як ментальна структура, елементи якої підпорядковують собі стани та випадки у процесах. Слід зазначити, що панхронія теоретично є продуктом синтезу ідіосинхронії та діахронії відповідних видів, хоча в конкретних теоріях може спостерігатися і еклектичне поєднання несумісних складових.

6.1. Застосування апріорної трансцендентальної схеми $S \sim \dagger P \vee S \dagger P$ утворює уявлення про мову (об'єкт) як про тривале взаємне обмеження індивідуальності та матеріальних мовленнєвих явищ. Такий погляд передбачає уявлення про мову як про унікальну систему відображення індивідуальності у реальності. Фокусом такого уявлення є ідея про втілення духу у мові (В. фон Гумбольдт, К. Фосслер з ідеєю про трактування кожної мовної форми як прояву духу). Ідея дослідження «духу мови» можна було б назвати романтизмом, проте до цієї ідеї наближаються і ідеї генеративізму, бо індивідуальність є основним джерелом формальних властивостей мови. Романтичні підходи до мови настільки сильно наближені до розуміння мови у рамках схем $\vee \dagger P$ (п. 4.1) та $S \sim \dagger P \vee S \dagger P$ (п. 5.1), що іноді складають компліментарні частини однієї концепції, вносячи до них ідею структурності. Прикладами так тлумаченого об'єкту можуть слугувати теорії Л.Теньєра та Г.Гійома, що пояснюються давніми французькими традиціями логічної граматики.

6.2. Застосування апріорної трансцендентальної схеми $S_1 \dagger P \vee S_2 \dagger P$ утворює уявлення про мову (об'єкт) як про практично необмежену в часі взаємодію (тривале взаємне обмеження) об'єктивних мовних сутностей. Таке розуміння веде до уявлення про мовні системи і підсистеми, що співіснують у матеріальних об'єктивних формах. Прикладом цього може слугувати прагнення досліджувати літературну мову. Так витлумачена панхронія майже цілком збігається з тим, що у вітчизняній науці прийнято називати синхронічним мовознавчим дослідженням, оскільки останнє включає в себе зазвичай доволі довгий проміжок часу (десятки, а то і сотні років). Прикладом цієї концепції можна обрати як дескриптивізм З.С.Харріса з його прагненням тотального дистрибутивного аналізу форми і семантики мови, так і концепції літературної мови, які ґрунтуються на ідеях В.В.Віноградова.

6.3. Застосування апріорної трансцендентальної схеми $S \dagger P \vee S \dagger \vee$ дає нам уявлення про мову (об'єкт) як про взаємодію (взаємне обмеження) індивідуальності та закономірності як продукта свідомого (і тому активного) пізнання світу. Такий погляд на мову передбачає узагальнююче уявлення про мовну систему як про спосіб обмеження особистості її досвідом комунікації у матеріальній формі, притаманний кожній особистості у будь-який час у минулому чи у майбутньому, з урахуванням унікальних форм реального досвіду. Отже, така панхронія – це панхронія лінгвістичних універсалій. Саме так вважав і Ф.де Соссюр: «ці загальні принципи існують незалежно від конкретних фактів; коли йдеться про конкретні факти, панхронічна точка зору вже не має місця» [12, с. 96]. Прикладом такого розуміння панхронії є глосематика Л.Сльмслева. теорія У. Чейфа з ідеєю примата семантичних нелінійних структур, концепція С.Д.Кацнельсона.

7. У висновку зауважимо, що окремі різновиди визначених нами на підставі аналізу та зіставлення концепцій І.Канта та Ф. де Соссюра ідіосинхронії, діахронії та панхронії між собою знаходяться у відносинах взаємного виключення, проте та чи інша панхронія виступає синтезом відповідних різновидів ідіосинхронії та діахронії, які взаємно доповнюють одне одного як дослідницькі програми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках / Иммануил Кант; Ин-т философии РАН. – М.: Наука, 2001-2006. – Т. 2: Критика чистого разума: в 2 ч. Ч. 1 / Под ред. Б. Бушлинга, Н. Мотрошиловой. – 2006. – 1081 с.
2. Климов Г.А. Проблема разграничения синхронии и диахронии / Георгий Андреевич Климов // Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1973. – С. 107-114.
3. Коссериу Э. Синхрония, диахрония и история (Проблема языкового изменения) / Э.Коссериу, пер. // Новое в лингвистике. Вып. 3. / Сост., ред., вступ. ст. В.А.Звегинцев. – М.: Издательство иностранной литературы, 1963. – С. С.143-343.
4. Кубрякова Е. С. О понятиях синхронии и диахронии / Елена Самуиловна Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1968. – № 3. – С. 112 – 123.
5. Лещак О. Методологический характер перевода научного текста (заметки на полях перевода работы Ф. де Соссюра «De l'essence double du langage» на польский язык) / Олег Владимирович Лещак // Respectus Philologicus.– 18 (23).– 2010.– S.252-264.
6. Лещак О. Методология функционального прагматизма и структурно-функциональная лингвистика. Попытка демифологизации взглядов И. Канта, В. Джемса и Ф. де Соссюра / Олег Владимирович Лещак // Studia Methodologica, Вип. 17.– Тернопіль: ТДПУ, 2006.– С. 41-71.
7. Марков А. А. Пример статистического исследования над текстом «Евгения Онегина» иллюстрирующий связь испытаний в цепь // Известия ИАН / Андрей Андреевич Марков, Императорская Санкт-Петербургская академия наук. – 1913. – С. 153-162.
8. Просяник О. К проблеме онтологии социального в концепциях Ф. де Соссюра и Г.Тарда (текстуально-сопоставительный анализ) / Оксана Просяник // The Peculiarity of Man / Pod red. R. Stefańskego.– 2013. – № 18. – S. 57-68.
9. Ситько Ю. Опыт как отношение энергоматерии и энергоинформации / Юрий Ситько // The Peculiarity of Man / Pod red. R. Stefańskego.– 2012. – № 16.– S. 44-68.
10. Ситько Ю. Формы опыта как отношения энергоматерии и энергоинформации / Юрий Ситько // The Peculiarity of Man / Pod red. R. Stefańskego.– 2013. – № 18. – S. 219-244.
11. Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики / Наталья Александровна Слюсарева.– М.: Наука, 1975. –112 с.
12. Соссюр Ф. де, Курс общей лингвистики / Фердинанд де Соссюр, ред. Ш. Балли и А. Сеше; пер. с франц. А. Сухотина.– Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999.– 432 с.
13. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. Пер. с фр./ Фердинанд де Соссюр, общ. ред., вступ. ст. и коммент. Н.А. Слюсаревой. — М.: Издательская группа «Прогресс», 2000. – 280 с.